

СИЛЕРГЕ ЧЕТТИРДИМ

Кимниң-даа ёзулук кижи болурунга ада-иези болгаш башкылары улут саладары. Тайгалар бажына башкы хар чаап, тейлер бажына күсү туман соястат турда, башкыларым дугайында бодалым улам хайныгып келир.

БИЧЕ-ОЛ БАШКЫ

Алдан-Мадыр аттыг музейде тускай делгелге бар, мында тыва бижикти баштай чогаалдыккан орус эртемденер болгаш чырыдышкы херээрге шыктарган аялдан чоран башкылар чуруктары, документалар бар. Кызыл даштык дептер. Ол болза Монгуш Дончубович Биче-оолдун «Күш-ажылы» дептери. Берген черияны ады «Өрөдөлгө» комбинатка дээр.

Башкы кижини кеткен хемдиге, болуп ал чорутуудан эгерден кижини дөп салгаар чүс чоран. Тыва дылдың хоочун башкысы Монгуш Биче-оолдун күш-ажыл дептеринин тини музейде делген салгыны көргөң, ол башкының биче сеткилдиги, кичээл эртерининиң солунуң, чүс бижирининиң чаражың, эпит-эпидигиниң сактып турдуң. Ам ол башкы назмалы берзе-даа, тыва бижикти шын бижиринини дугайында эртем аялдарың уламчылашкан хазыр.

КОНГАРОВА БАШКЫ

Ам бодап чорутурумга, мээң чалым назмалым тергени башкыларын колунга дадыккандыр. Музейде шилдик хоумуштинде «Эртеринге» деп чала бижикти делген каан. Оң созуң помчуң көрөң: «Эртеринге. Эш. Аггипиния Константиновна. Конгарова Тыва Арат Республикасының Биче Хуралдың ийи дугаар чымы.

жыгы олурарын чөптээрээн Биче Хурал Президиумунуң секретары Далгачык. 1940 чылдың февраль 15 хуну. Кызылдың №2 школагына Конгарова башкы орус дыл башкылап турган. Алыс болу хакас уктуң, суг тываалар башкы. Кичээл үзүндө чүгө орустан башкылаш, шала кезең бистин аравыска чедип келгеш, билимдес сестерин тываалап тайгаларлап турган.

ОРТУН-ОЛ БАШКЫ

Төмүг башкысы Ортун-оолду тавылаа кижи ховар боор. Сергей Медикенович дээр эртемни Москва хоорайга чедип алган. Кызылдың каттышкан школагына мен төмүгү болгаш тыва төмүгүн башкылап турган.

1947 чылдың күзүң. Кызылдан Ленинградка айтканган бис. Башкы дугуя ушугулайын чорутуң чүж машина-зынга олурупкан бис. Бистин аравыска Сергей Медикенович база чоран. Саян кырынга чоруваста харыг чазе төгө берген. Тос бөрүм төбөчкөк апарган. Дөңгүр бажым доңуп эгелгеш. Чазың суу кичтелеп киргеш, оорган соо-лаңдык берген.

Төмүг башкысы Ортун-оолдун кээрээлгич чорутуң дугайында «Яртың мен деп шугулуңдамын мында олурдуңлар бар. Саян аргын машиналыг үнүң ор бис.

ЧАЗЫСТ КЕЛГЕН.

Чангыс плаш шугланган бис. Халың тозун бөрүм бойлаң.

Чушкунуң суг Холдап кириң. Бажым камнаш, кочал кеттим.

Каткы үндү. Өрүм менн көхтеп, шоотту.

Кочал бөртке чатстар дөңгө, тайып турду. Совет Тываның магалымы, совет амиларыңды кааганай аар. Мен ам хоочун башкым Сергей Медикенович-биле чырык сонгаларым, чыгың болгаш соок сугуң чаз бажыңда чурттап бердиң.

МААДЫР БАШКЫ

Ам бодап чорутурумга, бистин кластың оолдары болгаш уруглары черде анаа эвес улус. Сес класска кады турган бис. Бичан ады Сесенмаа чүве. Сан бодаары көчүң. Хиналда ажыл болу бөрүгө, мен даады Сесенмааның чангына жокалаштыр барып олуруп аар болбазы мен бе! Ам ол школын экинжи Саргылар Саятывна Тамды-оол дээр. Анык шаанда амга чедип башкылап келген. Ол ам Социалист Күш-ажылың Мадырды. Мээң клазымалы мындай кайгамчык башкы кижиниңенге кедергел-е чоргааралыг чорутуң мен.

ПРОФЕССОР БАШКЫ

Сабарык чүс-чүс чылдың дургузунда үжүк-бижин чок чурттап чоран кижилериниң аравыңга тываалар база кир-жир. Карактарым шимгеш, хандыр-хандыр бодандыр мен. Бистин классан билингир эртемденер база үнүлүгүнө көчүң-ла өөрүп чорутуң мен. Кашпап чурттуг аңың арат-тын огул Шулуу мээң школа-чы эжим. Тыва дыл дугайында Шулуу Чыргал-ооловичиниң орустан, тываал бижиктең аялдары Улуг-Хемин кешкен, Саян аргын шимдиг, Совет Тываның эртемниг чедикши-лериниң алдар-адыңа негес-терип турар. Ажылдымны алы-мга бисте Тываның эрлп кезеңи мен, кайы-даа чериниң школа-рынга баарыма, Шулуу Саты таныр, профессор башкы дээр болду. Школачы, студент эжим Шулуу Чыргал-оолович Сат башкы кижиниң чымы-жыңга чазаттыгын кижини.

БААС БАШКЫ

Ынчан чаш мен. Бистин аавымыс Кажаалыг аксынга кыштаан. Бир каттап хар чаап турар дүң бистин аавымыска Баас башкы деп кижи ула-лгаш келген. Сандап сугуң өң-гө хамык улус чыгып келген. Баас башкы шокар үжүк ай-тып турар болган. Ачам-биле чугаалажың оорын динчаар-ымга, Баас башкы Хемчик хоочунуң сумуларын эрлп эрлп-үжүк айттып чорутуң болган. Мээң салым-чолумга Баас башкы дык сал-дарыг болганын сөөлүздөйр

БИЛИП КААН МЕН.

—Огуларым өөредип көрү-нер!—деп, Баас башкыны ачамга чугаалааның ам-даа утпас мен. Ол башкы бистин аавымыска келген соода, ме-ни Улан-Булуң школагына чедирип каан. Шени чурттуг Шириндиги башкы мени бо-дунуң өөреникчиң кылып ал-ган.

КЕНЕШ БАШКЫ

Бистин Хондерегге кайгам-чык ишкер Хоруу даргыч чурттап чоран, оң огулуң ады Кенеш дээр. Мен ий-лиң көргөң, азы улагал муңга, ойна Чалаан, Хон-дерег, Шени сумуларын ы-чаар башкылап чорутуң кижи чоран. Чон оң адың дорт адаас: Агар-Политик джи-рин билер мен. Ол башкы кээр дээр алдарыңа баш бу-руңгар чар таралдырар. Ке-неш башкының сураан дык-наш, улут улустар солунар номчудар турган. Мен баштай номчуп өөрентеш, сөөлүздөйр бижип өөрентеш кижини мен, ы-чанган бистин аалдарын кыр-ганыңа «Шин» солуну номчуп бээр турдум. Ам бодап чорутурумга, Кенеш башкы бү-гү делгеш байдалың дуга-йыңа кичээл эртерип чоран-дың.

Эрлп башкыларым, салым-чолумуң дугайыңың үле-ринде силерни сактып келир мен. Эртем-билгеге чедирип, ёзулук хамааты кылдыр мени дадыктырган бунжыңар сил-лер. Силерге четтирдим.

М. КЕНИН-ЛОПСАН.

төмүг эртемниң кайнаады.

Армениянын үшкү улут хоорайы Кировокааның үлеттүр болгаш култура то-вуңуң чаа тудуларын дүргөн өзүн турар. Хоорайнын кудунчулары болгаш шөөлдер чечектедир сайыраан, садикын, култура-амырлардың чаа тудулары немей кылдырган.

ЧУРУКТА: Кировокаан хоорайнын Ереван төлүңдө төп университет.

Р. АКОЯНИНЫҢ ФОТОЗУ.

(СЭТА-нын фотокриказы).

Төмүгүзектиң судалы

БЫЖЫГТАЙБЫҢ ДЭЭШ

СЭКП ТК-ның Чингине се-кретары, СССР-ның Дээди Со-ветинин Президиумунуң Дар-газы Ю. В. Андроповтуң Ме-делгел делегейиниң улустары-ның кол-ла кезегинде салым чү-лү апарган. Даштыкының ма-салыг информация чексестери ол документиниң дугайын би-жээш, Совет Эвилелиниң чү-түзү табыттын камгаалары бол-гаш бижылаарыңа, дүш-күрүг чорукту чавырдыл-дырине, боо-чепсекти элдере будурун соксалдырыңа, кү-рүнелер аравыңа кады ажыл-дажылыңа калбартып, ханы-ладирине чайгыш чокка улагыңа онзаалап дем-дел-ген турар.

Ю. В. Андроповтуң Меде-лели АКШ-тың чазаның де-легейге улут айылдыг ми-ли-тарист чүтүлдериңе бол-ган авантюрист политика-жон ширгип харым булу-рун болгар «Работническо-де-ло» солун бижээ. Ол онза чугула документте СССР-тиң тайбыңче тура дүшпөс тура-соруу эне тодаргай биле бадыткатынган.

Ноев дөңдөңдө (ГДР)

Совет Эвилелиниң тайбы-лыг улагыңа онзаалап чыг-лыш чок чоруп турар деп би-жээш. Боо-чепсекти элдере бу-дурин соксалдыр ужурут бол-гаш соксаттып болу-дур-даа деп ол санал турар. Бир эвес барым-герман чурттар-ның улустарының хөй кези-ни күзөл-сорууга удуз аме-рик ядролук ракеталар Евро-па дикке көстүп кээр чүве болза, ол тайбың херээңе эң-де хоралыг бажым болур дээр-зин Меделгелде сатындырган.

Нью-Йорк тайбыңы

Ю. В. Андроповтуң Меде-лелин бижимелин бүрүң-биле парлааш, мынчаар би-жээш ширгип күчү-шылалы-кажан-даа турбаан, улут кыл-терим болганын аңгы «Гар-дьян» солун бижээ. Рейган-ды административияның политика-

жаш бодуңуң дайызырар по-литиказы Бармын Европаның база Япониянын талазында дөңдөңдөң оң бузурлар-ла тайбыңа кыжанышкың бо-луру-биле Рейганниң адми-нистрациясы совет удуруткучу бурдулткан. Ю. В. Андропов оң-биле кады АКШ-биле тайбың харылааларын туду-рыңа, ортумак ыракшылдыг болгаш стратегия-даа ядро-лук боо-чепсекти дугайында Женева чугаалажышкыны-рыңа ийи талага таарымча-лыг дугурулганы чедип алырыңа СССР-ниң чүткүп турарын бадыткап.

Москва Вашингтонунуң по-литиказын шынчын шүтүмү-лөң деп, барым-герман «Франкфуртер алгемайне» со-лун демделгеш. Вашингтон барым-герман чегине аме-рик «Першинг-2» ракеталары болгаш чалгының ракеталары-ны тургузарыңа база Бармын Европаның америк политика-нын чечкиңчи болурун чедип алыр дээр. Женева чу-гааалажышкынында улам-дыктыр кыжанышкың тактика-зын шилеп алганын Меделге-ле айтканың ол солун би-жээш.

Совет Эвилелиниң чагай күзелин, оң дугурулук алыр күзелин кошкып чоруктуң демдээ кылдыр көрүп бол-базы совет удуруткучу сал-гы-дырды деп, бир эске барым-герман «Генерал-антиссеп-солун бижээ. Тургустуңан ширгип-стратегия балансын үрүр дээр каанды-даа орал-дажышкыны Совет Эвилели чогуру харымны берип шы-даар болгаш, оң соңгөсө өзүң ажал-херектен карышпас-лаа.

Мунуру-көй сөмөлдү

Мунуру-көй сөмөлдү ажал-ла алгаш кылган ар-заның өңүк-чөгүңгө АКШ-тың тускай албан черлери ор-ганизастан болгаш политика-тазы-биле эң карым аян-дыр күштелдирер, бүтү десе-терим америк ширгелериниң ту-рар черлери калбартыр бол-

зын, оң-биле кады Женевада чугаалажышкынында оң дугу-рулук Москва шилтирди-биле шүтүмүчүлөң.

АКШ-тың удуруткучулары Европада ядролук чегесел-нишканы кыжарының ай-тырыларын талазы-биле Совет Эвилели-биле дугу-рулук чедип алыр сорууда салбай турарын Москва айткан деп, япон агентке-л айтып дээр, япон агентке-л Киодо Чусин дыңаткан. Олар чүгөш-е-шактың улам-дыктыр, Бармын Европада «першингтер» болган ка-дыктың ракеталары калча-лаа турган, сайгара тургу-рун чөткүп турар. Бармын Европада ядролук ракеталары-ны тургузары-биле үңү уламдыктары соруулазын АКШ-тың совет удуруткучу де-легейини дүшүрүгүчү чорун күштелдирген дээр буру-лдатын япон «Токио сым-бун» солун бижээ. Боо-чеп-секти дүжүрениң дугайында каанды-даа шыңгы чугаала-жыкшыңарын кылар күзөл-де АКШ-ла чорун Ю. В. Ан-дропов демделгеш.

Индияны «Патриот» солун делегейге тургустуңуң кал-гыңа шылган байдалаң ушугу-рун кара чалгыш үңөрүгүң Совет Эвилели айткан деп бижээ. Кижилерин каттыш-тыр шылдар, күрүнелериниң XX болган XXI американы аравында политиказын тола-ралдыр чүтүлдү болза, боо-чеп-секти элдере будурунине улаан-сарым чокка чаргылап турар материалдыг куллар-ларын хостары, кижиниң кы-зыңар чок шылдар аргалары-н америкалар ол бооп турар.

Ю. В. Андроповтуң ол Ме-делгел — Совет Эвилелиниң тайбыңа хамык-биле бер-дигениң, оң чор кырында тайбыңың чүгөш камгаалары-га эвес, харым база бижит-лаарында бижит тур-соруу-нуң чаа чанынчак херек-лели болур.

(СЭТА).

Чылдар болгаш кижилер

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИНИҢ МУРНУНДАН

Өскөлдөң онзагай ылгалыр чүзүн чок, бодуң, эш-өөрүң-ге өмкөң-өмкөң, дүңдүзүңдө, ооңуң тоңтуң-мыңгы кижилериниң чон чычкан хой тургус-лас дикир болтай. Ол кажан-лаа, каңды-лаа байдалаа, улут-даа, биче-даа кижилер-биле чугаалажып турган чер-де үнүң белдиг, даржымды, шижимкасы кижини. Шала элчөк чугаа кылдыр ужурутуп аларган болза, бурууруңа азы эгенген хеврилди күлүмүрүң. Шы-нап-ла бодуң сугуңа ооңуң, ситенден чавыс кылдыр тут-туңуң билер кижин. Бодуңкет чок, бодуң, ооңуң-даа болза, ажал-агыш кылдыр бергенде шуут сыр эске апар кижин. Арта-ла шимчээшкени бестин дүргөн-дүргөн, чинк-чинк, сак-тыр, оң күжү, эңеригиң каш дикир берген бажыңа кышкы апар. Ажыл үзүндө камдан-лаа каткы-хөгүдү, омок, эрес, арта-ла ыргалгай катталып, мыйлап баштап чу-гаала, сөгелгеш.

РСФСР-ның школарын-а алдарыг башкысы, улус өө-редилгениң тергени, хоочун башкы Салчак Бадмевич Май-нының дугайында чугаа-чоруп турар. Оң аялдан келгени-ниң дугайында айтырарга, хөй-нү чугаалааш. Катташкы ка-рактырлар апарган калдыр ча-ваан херидар шимчелди, агар-ты хыралы берген бажының дүгүн суйбааш, бодамчыг карактарын тайлыр имирер-ти көрөш, мынча дээр:

— Аксым-кеңин, ажал-ажым улут Төрүн чуртум, чоңум-биле тудуш. Ажыл стажым Со-вет Тыва-биле барык чажыт. Ынчанган бүгү назымда омаа, сергек, ыргы-шоорлуг, ажал-иш болушкар мен. Ону анык салгата дамчыдыккар мен.

Башкыны бо сестерин ажал-иш бадыткап чоруту-Ону чон хүндүлөң. Ол чоңу-ну база хүндүлөң, «чоңуң чор-гон кылдып, хөйүн хөйөң кыл-дың», чүгө чон-биле, кижилериниң сыйры аравыңа чор-гаарланып, ажалдап чурттап чорутуң.

Хоочун башкыны өөредип, кижиниң чүс-чүс өөреникчи-лери улут Төрүн чурт—ССР-ниң кайы-даа булуңурунда башкымың адын алап-сурап, эки сактымыңар-биле Май-ны Бадмевичке өөрүп четтир-генин илердеп чорутуң. Ча-гаалар чүгө Тываның ужу-кымында эвес, Москвадан, Украинадан, Владивостоктан өөрүп четтиршиңниң чы-лым сестерин экеп турар. Амиларыңа айы-биле Вла-дивосток хоорайга чурттап чо-руу Хомушкы Чечей башкы-зыңа мындыг оодуруларын би-

жээң: «Хүндүлүг башкым, Ба-дмевич! Авам, ачама-даа мындай чачаа бижээң мен. Чүгө дээрме мээң амиларымы-га силерниң кирген үлүг-хуу-нар ачам, азамыңдан улут шижан сагындар-дыр. Мен Владивосток хоорайга эртем-ниң апарган, орус, украин, кө-нөл, япон эш-өөрүм-биле бир-дөмөй ажалдап, чурттап чор-мен. Төрүн Тываның база сакты бөрү мен, Башкым си-лерниң Төрүн чуртувустуң, оң хөй напозонадыг акы-лун-ма чоңуңуң дугайында биске өөредип, чугаалап чоран чүл-дөңдөң болгачок-ла сактып кээр-дир мен. Улут Төрүн чуртувустуң ужу-кымында че-дип келгеш, улус чон-биле аралажып чурттап бергеш, оларын ажал-чачын, кижини-дигезин, чаңчыларын көрүп чораш, силерниң мээр чедир-ген эки салдарыңар үнелеп четтес-тир мен...»

Мындыг уткалыг чагаалар-ым Майны Бадмевич хөйү-биле ап, оларга чыгып, чымчак ча-гыч сөстөр-биле үргүчү ха-рылап чорутуң. Шыны-биле чугаалаарга, Майны Бадмевич-че амиларыңа, ажал-ишчи дуржула эгээртимес эртинге, чаа-чаа салгаларга дамчылар ужурутуп байлак биле дөмөй.

1923 чылдың күзү, Шуйнуң Баарак, Чангыс-Терек ол ы-чаар чурттап чоран калым арат Бадмичиң өг-бүзүңгө оол тө-рүттүң. Оң адын Майны деп алаанар. Чажыңдан-на ол эрес, кежээни кайгалып, үш улут акылары бүтү тала-зы-биле өттүңүп, оларын кылган чүдүң ыяла-ла кылдыр, шенээр чораш. Кажан ол сес харыг турда, арбан даргазы Чошкык анаа моол бижикти өөрөткөп, Удаваанда бичин Майны чоок-камын алдары-ны кезип, улусту моол би-жикке өөредип эгелзеп. Ону мынча-на улус «бичин баш-кы» дээр апарган. Ол Бай-Талдын Чоон-Терек деп че-рге ажиттыгын школага Ал-ексей Чыргал-оол-биле на-ды барып өөрөң берген. Ий-чыл болза, Кызыл-Мака-лыкка 4 класс дооскан соон-да, Кызылдың каттышкан школагына келген. Өөрени-риг салымныг, чуртувунга талантыгды Майныны баш-кылары чуртулаа өөредипте-рин уламчылаш деп санал кииргеш, төрүн булуңу Шуйга «башкы» чоралып сактып, аңаа чеде бергеш, башкы болуп ажалдаар күе-лин илереткен.

Оң өөреникчилериндең кандыг мергектидиг тускай эртемниглер үнзөң дээр башкылар. эмирлер, агроном-жи мени сорук кырып чо-руу. Школыңа дооскаш, азам-ның изин салгап, башкы бо-луруң күзүп чорутуң мен. Баш-кың күзүн таварыштыр анаа байыр-чедирип, чедикшиңер-ип күзүдөң.

Д. ЧЫМБА,

Кызыл район.

нар, инженерлер, партия, со-вет армиядагыларым... Ынча-ла-даа Салчак Бадмевичиниң бүдүң эл улут чоргааралы бар. Оң өөредип чоран өөр-еникчилериниң дык хөй оңуң ийи бажы, башкы эрте-мин чедип алган, республика-нык ылаш-буру булуңурунда анык багалдыг өөрдүр, кижилер ажалды уламчылап чорутулар.

1944 чылдан бээр Ленинни партияныг кезигүү, хоочун башкы Салчак Бадмевич Май-ны Тывага улус өөредилгени-ниң саймаларында бодуңуң улут-хуурун дөрлөп чылдар дургузунда киирип келген. Оң аялдан эгээртин Шуй-да амгы үдө 700 өөреникчи-лиг улут ортумак школа бар апарган. Ол школаның баш-кылар коллективин 36 башкы болгаш кижизидиктен тур-густуңан, найырдыг, дөң-дөң, анык коллектив. Ында шунтузга дээр азы тускай ор-тумак башкы эртемниглер-шунтузга Салчак Бадмевич-ниң өөреникчилери. Хоочун башкы амгы үдө Шуй орту-мак школагында кижизидик-тир башкы болуп ажалдап турар. Майны башкының (чон ону чүгөш мынчаар ааар) ба-за бир чоргааралы: оң улут-лары адалыны ынак тускай эртемни шилеп алган, баш-кылар апарганар. Улут огул Майны Биче-оол Кызылдың урат чүтү улашкыны доос-каш, Шуй школагыга чурту-га башкылап, беш чыл ажал-дан соонда Ак-Доурактың чуртула школагыда чонут эки ажалдап чорутуң. Оң бичелер Мария, Анатолий Май-ны амилыклар Кызылдың башкы институтуң дооскан, төрөн школамы Шуйда ача-ан-биле кады амгы анык салгалды кижизидер булпыг чымчы-биле шымы берген.

Салчак Бадмевичиниң осту-рун, кижизиктиң сес акы-тозуңуң ийи бичилери 8 база 10 классчылар. Олар ба-за аламы мынчак башкылар боор деп ниг күзелин илер-деп чорутулар. Ынчанган Майныларын башкы салга-лы тоокчу чылдарда ады ки-жи апар дөрөңгө көчүрүп чо-гараларас боор!

РСФСР-ның школарын-а алдарыг башкысы, улус өө-редилгениң тергени, хоо-чун башкы Салчак Бадмевич Майны алап харлап турар. Кижиге төрөн ада-иен дө-эргим, эң-не чоок, эң-не хүн-дүдүг, эң-не утундурбас ат —башкымын ады.

Р. САРЫГ-ТОҢГАК,

Тыва АССР-ниң школа-рынын алдарыг башкымы.

В. И. Богданова Элегес ортумак школагында башкылап турар. Физикага бижыг билиглерин ол уругулар берип келген. Бо чурукта ол 5-а класска кичээл эртерип турары.

В. КАРА-САЛДЫҢ ФОТОЗУ.

ЭЖИВИС

Мугур-Аксинга ажиттыгын баштайгы онгу классы доос-каш, 5-ге класскага ажалдаар башкы эртемни чедип алган, ам төрөн школагында ажалдап турар. Тамара Салчаконда Тондар бистин школагың эки ажалдыг башкыларының би-рээзи.

Ол хүндүткөдиг чүңүң-биле чедип алганмы? Кичээлдерини утша-шынармы бекке дөңдөңдө эртерип турар. Уругулар-ның билин ханы. Эш-өөрү-биле эң-найырдыг, сеткиң биче, каңдыг-даа даадалдан ойталааш. Класе плактарын бир-илык, солуп эртерип чачыккан. Ада-иелер-биле харыл-даалыг. Клазмың өөреникчилери-биле тус-тузунда ажалче кол кичээлгөй салып турар.

Ол ам бисте партбюро кезигүүнү, ол эртен чымчка ра-йон Советинин депутаттыга база каттап согуңуңа. Чымчы-тың ажалыг депутат, хөй-тиниң хүндүлгелери-биле че-дикшиңиң ховбап турган. Кызылдың пединститутка бө-төөрдөңдө-биле бо чылды дооскан. Бистин эжывис башкы шак мындыг кижини.

Г. МУЗУК, Мөңгүн-Тайга район.

ПРОПАГАНДИСТ

Елизавета Моргуевна Даваа — Кунгуртук ортумак шко-лагында ажалдап турар. Комму-нист башкы коллективте ки-жижылыг ажалыңа, анык башкыларга хамарыштыр да-дыкшымың ажалыңа кич-ээлгениң салып келген. Эге-класс башкыларының методи-

ка каттыжымшыңың он тыл ажыг удурутуп турар. Ол—про-пагандист, агитатор, херөөжө-нөр чөвүлелерин кезигүүнү, Чон ортууңга партия, чазы-тын салып турар сорулгала-

рын таныштырып сурталдаа-рыңа иленкейлиг кийржип чо-руу. Башкымың амиларың бол-гаш ажал ишче арга-дуркул-газы байлак. Бодап-даа,

Хайыралыг ырым

(Дарганның демдегелдеринден)

Анык дузалакчыларды аймактарына анык мен, олар кызым, мөгө-шырап, сөткө-ди чык. Бир кезек үдө аска-гырлап чораш, (ооз-ондакка таваржып, машинага таварткан мен, ооң уржуудан каш удаа кестирин, бергени көрдүм, ам колдуунда кадык бодам, нымалда-да ол өскө чугаа-дыр ийин), оолдарга чүгөс айтты бергени ай тууду. Аныктыр бистинге, тургучу чыгыр, удуз маска-биле демир соп, ду-залакчылар, оон соода оон-тоглаа узакка бээр. Он кило-грамм максам кым хай катал көдүртүрлөп, азы бурунгу шатдан бээр-ле дарганыннын мергежилгезин кылыр: кым ол максамы карыг ошкарма, ол берге: эчок болза, эрин, дин чок артар сен. Азы азы-да сымл каан турар, боттары-выстың кылып алган шатпа-высты көдүрө, азы, эжикте быжылган каан турникке ту-турар. Оон-даа өскө күш, азынгар чорук шенээр мерге-жилгелерин бодан арыс. Бо-ла бүгү чүдүлгөдө, чатыс бу-тап халып тура, чедикшигип кырып турду: шертте көргө, өөрөнп алган чүдүлгөдө, халас барбаан. Суурга ар ат-летика болгучу база ажит-тыс. Сохкожа эки диктен спортчулар бистин аравыстан удуз-хаакы Айчыкай Мазан, боксер Сергей Назимба, мөгө алышкылар Саган-оолдар. А мен тура көдүрүп ши-лаас бол, санайга олурп ал-гаш, бодумуну дензимден бү-дүн чартып катал ар шатпа-ны хол бажында кып үдү-рүтүр, чатыс ходалап турникке көш удаа тартыптырар, аска-гырлап халып, баскетболдай бээр турду. Ажылдып, трен-рокования, институт бот-өре-дигенин шак ычар бар-ирик-кеин мээң ичкардагы бертке-бел байдалынын билдир-гепи тура, черле чыган ботка чөгөйр илдыг чат-лаа тур-баан.

Мээң өөрөнкчилерим ар-дында эңче салым-чазынын туу-оол Март-оол ышкан чү-вө. Ол өзүлүг-ла «оинаар, со-лагайлар, орустар, тыва-лаар» кичи. Ийн холугна ийн удуз маска тууду алган, олу-суй хал туурда солуун-а; Олег Седия эңче кызымаа; а амы дузалакчы Садый Донгак хой чылдарга ажаллап келгеш, бүгү чүгөс боду өөрөнп ал-ган. Виктор Кривоножкин ду-гайында оонагай чугаалак-мын. Белик, шилгедер, чуга-акмы мырың кедерей, ажалла бергенде, ажаа туу-даа херек чок эпаар кичи-зе болгай.

Бир-ле катал Кызылга да-лажыккап кылашпап чорумда, артында бир-ле кичи: «шеф, шеф!» дээ ишкан болду, баш-тай херекке албай бардым, оон үнү танымын ышкан боорга, хая көрүп келдим: Виктор биле Кокалев алыш-калар шуптуу—Гена, Толя, Ко-ля суугар бо тур ийн. Шуп-туу мээң өөрөнкчилерим, «мас-калырмын». Виктор шөлөңгө-чораш, даарта Белогорскке укар, ол ишда комсомол ба-шыны бооп ажаллап турар, Комсомолдү төп школазын

дооскай, ам дөртөн муң ком-сомолчулар-биле ажаллап ту-рар. Ол менээ адресин бергеш, акызы—СЭТА-ның корреспон-дентизи Александр Русскийн байырын дамчытты. Ковалев алышкылар Тыванын аны-бу-ру булуңтарында база эки ажаллап чорутулар. Эске эш-өөр база-ла тарап чоруткан.

Шеригден халашкан соода, Шанчыга кады ажаллап тур-ган эжим митининин дээди школазын дооуп алган, калы-тан, Сергей Молни—Томенье-истекти, Анатолий Жаквадорин, Март-оол—торон совхозуна чолачы, а мээң дуудам Иван Лопсан база дарга, Тождан... Бистин ажылымыста бүгү-ле чүвө маталыг чаагай болуп турган деп бодай бергенер. Мындай бир таварытпаңы сак-тып олур мек.

Биске кезек үдө ийги дар-ган болуп Степан Жылыов ажаллап турду. Витя Криво-ножкин ажаа ишдамында хойчу чогу көчүт. Харам, ак-шага илаа кедерей дээр. Бир-ле ажыктыг чүвө чедип алган дээр, болуп безин калмазас. Кызыл ажылдык улуз ортек-тин бодунче тыртар. Бир ка-тап септээр дээр ишчилер эк-кеп каан, Жылыов дүвө каа-ооларын эки-жылдын шупту-ун ажаллап бериге алпарып алган. «Шеф, бис оон хой ажаллап турар-дыр бис, сөң разрядында белик, ол хире-зилде ол наряд өзүлүг хойчу алып-дыр. Чүгө илдыг чүвө?» деп, Витя бо-ла айтыра бээр.

Ол ашактыг сазгышын ка-разыга бузурар ужурга бо-доп база таварышты. Ховар чатыг алымыс: улуз дээрбек-тер кылыр, оларын туудуш-тар уштарып дарган аргазы-мыс каинаар, ажаа бичи-даа-тыг, чарык турбас ужурут, чү-гө дээрге оон токар ста-ноу-гунга чоңдурп кылыр. Ка-чаар кылза экил деп боданып, таржыр материал дилеп чоруп тур мен. Эрги дөрбөлти оек-тер көрүп кагдым. Степан ча-нымга келгеш: «Белен мате-риал-дыр, чүгө эң алыр, бо-ла» дей-ди. Эки сүмени эде-рип, шыйыг өзүлүг эң алы-мыс, нымалда-даа, кичи-лаа-кызып, калдык-даа арга ажи-лааш, ийн ужуң туудуштар калпаң чадаштымыс. А Степан боду, чүдө-дээ чок, өскө де-мирден ул дээрбекти кылып тур, сактырмыс, иштинде бисти коңулашкан-даа турган ишкан. Мен ычан оон оозу-че сазып салбай барган мен. Виктор-биле бис ийн демги ча-гытын кууседип шыдааын бар-дымыс, а Жильовту тергип эки деп үнелеткен. Чүгө элэн кым чылдар эртенде, чазым-ны билген мен. Баштайгы ба-шым дарганын өөрөктөп чү-дүп шилгедип албаан болган-дыр мен: дарганын каплаа-рыг чүгө өзөш үгөрдөтүг каң алыр, а белик илгөрөк-кай каңга ол болушмас. Демги өскө дээрге өзүлүг-ла мын-гак турган-ла болгай. «Эни-сүм берген кичине ону би-лир турган...»

К. ЛОПСАН,
(Уланчымы).

Балыжайны ажаган черге чүгө Шивиттинин эвес, чо-гунаа Дөргүн, Чалааты, Ула-тайдан кичилер кээп, өгө каш хоңдур чырык өжүрбөй олура хоңган, чеди хоңун эрткир-геш, оон тараан. Хой-Саарга бергени дам барган. Чүгөр-ле сазып чазар чүвө, оон ча-ныман Балыжайнын ырак-чоок төрөлөрү ирарайн тура-ын. Дора дээрге, оон беш кө-рүг бичи уруу белик чазы-майлап, эргелденип, оон булут дигрээ хоңун алаактырып келер.

Чанында азыранды кызы Денизавы азыранды хоңун, ге бичи хоңдарын салып ал-гаш, тынара думучу шытай-нык удуз чыккан. Шала тырт-кан өргөткөн чанында бак-кай айл чырымыга урунуп хуңдурчур арны тода кө-зүлгөн. Чаш чүвө чүп би-лир аан! Азын аңалып-дүлдөрдүп, чүгө баарында удуз чылдар бээ Күндөй дый-нап каалтарында коргу, ымыртынып алгаш, мылал чы-кат.

Балыжайнын сөөгүн аалдан үндүрүп турда-даа, онгарке кинир салымкада безин Хой-Саар мугаваан. Улуз бичи хозалы бээр аразында, өскөр чаштынын чоруй барган, и-лап-ылган алыр. Он дүн улаш-тыр мылал келген. Дүне-даа, хуңдус-даа ал-сатышта бир чүвө бар. Балыжай-ла, Балы-жай!

Он чылын ийүүнүчө кирип турда, Балыжайла чырыган. Чуртап эркен чылдары са-гыштан ирарастап, сактырга-ла, дүүн чаа болуп турган чү-вө ышкан, бодаларга шаа-...

(Тончүз, Эзген № 221, 227 «Шинда».)

ДУДГУУРЛЕРНИ КЫМГА БУЗУРЕДИРИЛ

Россияның салымга оза-гай болушун болган: Рос-кусладынтыг Кемерово-дөмөңсөп сазар бугурулгези-нин № 11 складины хой туңгун сачында илдеретин-геш. Бирөөн склад эргелекти-ни эргелиг, өскөң—улуз кла-доншк бооп турган ийн че-рээж ажаллакчылар, элөн каш чылдар иштинде оларга адалаттырчыл каан бараан-нарын салып келгеш, и-дыг арга-биле боттарынын туу-да боджакан дык дүргөп көүдөсип турганар. Склад-тан 126,5 муң рубльдиң үнел-лел бараанарын сачындаан илдерген илерэн.

Оорлашканын ол хире хемчөлү Россияның бараан сазарылазын талазы-биле калчаар-даа аажок удуз са-дымга каа ховар болуу-лаар. Чогуу-на оон ужурун-да Кемерово болган ол таварылазын РСФСР-нин Са-ды министрствозунуң кол-легияга чугаалажып көр-гөн. Оорлашканын аргалары чамлык оонагай байдалар-да болза, калдык-лаа билимге чүдү чок болганы илерэн. Бир эвес ак сөткө-дө профессионал-ревизор ки-диг музыка бараанарын ол складиныга барган, топтап көргөн болза, сачындаан дораан-ла илдерип кээр тур-ган. Херек илдыг-даа болган. Бичалда-лаа күрүмө өңүзү-нүн сачындакчыларынын ая-заттайларга азы боттарынын албан-хуузалгезин багай күү-седир ревизорларга илдер тур-ганы база-ла үнелгенин.

Салымчыл чамлык удуздук-чулары болган оларын удуздуктан эргелектерин, са-дыларын болган трестерин ажаллакчылар күш-ажылы коллектативтерин тургузуп ту-гарынын үсине белик азалат-пай чорук көрүтүп турар-пай. Музыка бараанарын складинын улуз кладошны-гине Россиякомолтортуң Ке-меровода соодукчууна ажал-лап турган-ла, күрүмө өңү-зүгө хол дээр турган кичил-ни чорук калчанып томулаан чөдө билимге. Ону ажаа турган-ла, оор үдүлгешки-нери дээр хай катал илдерип турган.

Садым, өскө калдык-лаа хан-дырыла ажал-агыга ышкан, кичилдер профессионал-ам-ны болган ак сөткөдиг болуп чорукту негээр билдирип,

БУРУНГУ ЭРТИНЕЛЕР

Культуранын үш муң чыл болган төөгүзүн көргүскөн архитектураның болган уран чүдүлүг 7 муң ажыг турас-каалары амгы үдөс Узбекстанда бар.

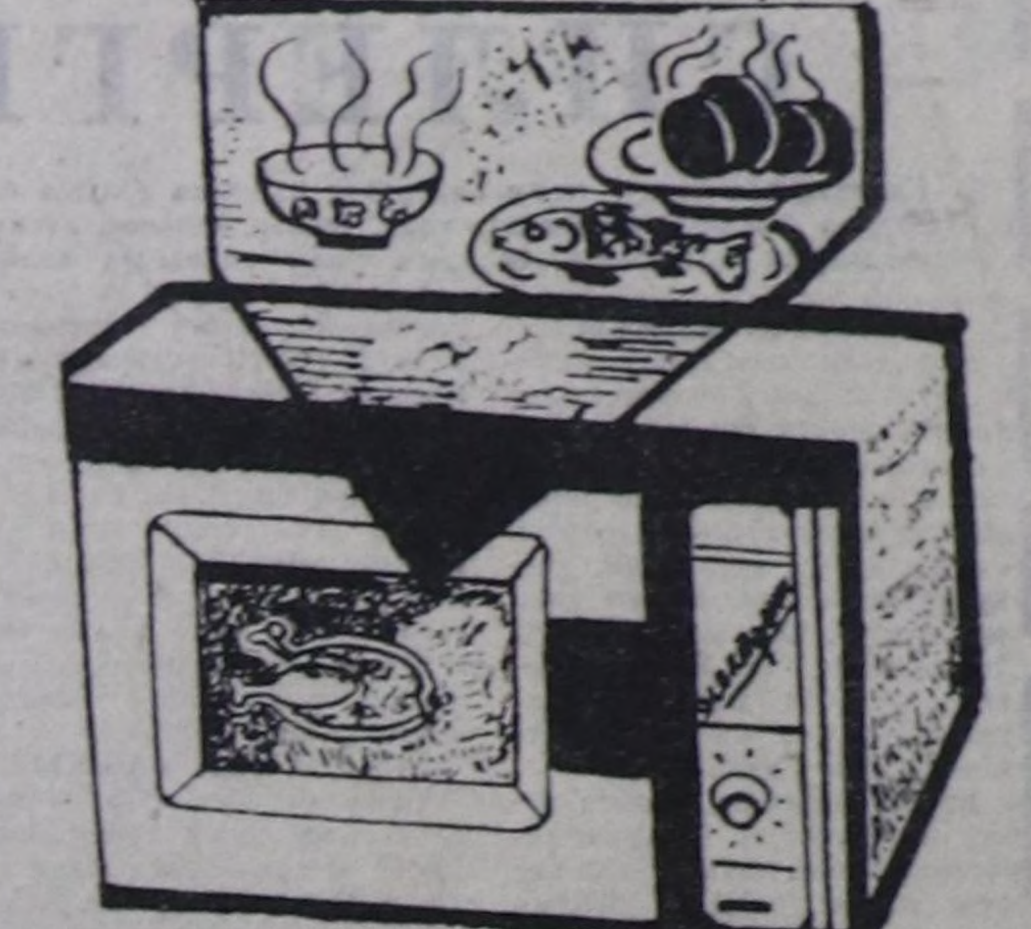
Бурунгу шагын хоорайлары Самарканд болгаш Ташкент бүгү делегейге дүрүм өзүлүг адаларжып, сурагжаан. Бухара-нын болгаш Хиванын дугайында бурунгу шагын тоолары эмгөжөк хой. Язы-бүрү үс-чадаларын хоорай туудужула-рын чүс-чүс чылдар дуржулгазы ол хоорайларын ар-хитектуразын тураскааларында сийиккен.

Совет эрге-чагырганын чылдарында архитектураның эр-тинелери түрүнениң камгалааны алган болган олар ийги кататп тургузукчуна улам сайыраан. Оларын кататп тур-гузарына база сайырадырына чыл бүрдө хой хөргелери-ни тускайлап келген. Чүгө эркен чылын безин ол соорула-ларга сес чартык миллион рубльди чарыгдан.

ЧУРУКТА: Самарканд. Гур-Эмир мавзолейин XV чүс чылда туруп тургускан. Ол мавзолей архитектураның кай-гам-чык чараш уран тууду болуп турар.

В. С. САДЧИКОВУН, В. ЗАНЫКОНУН ФОТОЗ.
СЭТА-ның фотохроникасы.

4-кү арын. 1983 ч. 4 октябрь 2

Совет кичинин амгы үдөс чурттап турар бажымы дык хой ажыктыг эт-херекселдер-биле додунган. Оларын аразында—кухня техниказын чач чүлү—«Электроника» дээр микроволналыг суугу. Оон дузасы-биле аш-ченин дык дүргөн, эки шынарыг кылдыр белеткен ап болур силер.

«Электроника» аш-ченин хайндырып белеткээриниң үс-ни 3—4 катат дүргөдө; продуктуларын витаминерин болган хоолдуз бугамелерин хөвээр арттырар; чен аймаа хунжталып, тразабес; кулар кымыларын хайндырып азы быжырып белеткээр, чач хөвээр хөвээр артар; продукту-ну 3—5-ле минутка иштинде доңдуртар; ченин чылдарда азы белеткээр-ла, шилден, шажаңдан, ол хамаан чок сазым-дан кылган саваларын ажаллап болур.

Суугунуң хемчээни бичин, шевегин болгаш ажаллаам, ажаллаамы дык бөдүн.

Чач суугунуң өртө—297 рубль.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТАБРЬ 2-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 — «Уч». 8.40 — «Отту-руку». 9.10 — «Совет Эвеле-диге баран болуп тур мен». 10.10 — «Калдыкшы». 10.55 — «Эртенги чот». Музыканың дамычыла 11.25 — «Көдөңиң шакы». 12.25—12.40 — Часпар. 12.40 — «Музыка киоску». 13.10 — М. Горький — «Ме-шанар». Ленинградтын М. Горький аттыг академиктиг удуз драма театрының филь-шини. 15.40 — Ж. Бизе. «Ар-лезанка» Сюита № 2. Моск-ваның куруениң симфония оркестри ойнаар. 16.00 — Уран гимнастика талазы-биле СССР кубогу дээр маргылдаалар. 16.30 — Бегун — Башкылар кү-нү. 17.00—17.15 — Часпар. 17.15 — Башкылар хуңун та-варыштыр музыканың дамы-чыла. 18.00 — «Делегей па-но-рамы». 18.45 — Мультифильм-нер. 19.20 — «Ан-чорукчулар куу». 20.20 — Цирк арена-зында. 21.00 — Э. 21.35 — До-кументалдыг телефильм. 21.55 — 22.00 — Телемөдөөр.

ИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 — Зардакже чыскаа-лынар. 8.15 — Документалдыг телефильм. 8.45 — Ганис Улу-сч революстуг Республиказын «Джолбиз» национал ансам-блениң концерти. 9.20 — Мачылг хоккей талазы-биле СССР-нүн кубогу дээр маргылдаалар. «Енисей» — «Динамо» (Моск-ва). 10.05 — «1200 фильдалар». Документалдыг телефильм. 10.35 — «Чалдык» үнелген кел-ген бис. А. С. Макаренко. 11.20 — ПТУ дугайында эки дам-чыла дээр конкурска. «Ким болуру?» Мергежил ту-дужу». 11.45 — «Архитектура-83». Тобольск. 12.15 — Билди-гир-даа болза, адалетип. 13.10 — «Чере, дээр болган да-лайга». 13.40 — Сымбо талазы-биле делегей чемпиондалар. 14.05 — «Кино көрүчүлери-ге». 14.50 — Бистин коррес-понденттерине чугаалап тур-лар. 15.20 — «Шыгаш». Дөрт сериалыг уран-чечен фильм. 17.00 — «Кичи—чериң эзес». 18.00 — Теннис. Дэвистин ку-богу. ЧССР-нин болган СССР-нүн чымыл коммала-лар ойнаар. 18.30 — Бо кезе-р. 18.45 — «Спартан». 20.00 — «Чалдык удулар, чаш-тар». 20.15 — Документалдыг телефильм. 20.30 — Музейер болган делегей залларында. «Эрмитаж». 17-ги фильм. XIX векте Францияга чуруга уран чүлү. 21.00 — «Уч». 21.35 — 23.05 — «Эр өзү-биле чугаа».

ОКТАБРЬ 3-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 — «Уч». 8.40 — Эртенги гимнастика. 8.55 — Муль-тифильм.

ОКТАБРЬ 3-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 — «Уч». 8.40 — Эртенги гимнастика. 8.55 — Муль-тифильм.

ОКТАБРЬ 3-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 — «Уч». 8.40 — Эртенги гимнастика. 8.55 — Муль-тифильм.

ОКТАБРЬ 3-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 — «Уч». 8.40 — Эртенги гимнастика. 8.55 — Муль-тифильм.

667000 Кызыл. Шетиния болган Крачевно кудумчуу бажы № 3 Телефонлары: Редакторуну 2-24.63 редакторуну оралакчыларын 2-35.24, 2-23.54, харымчалыг секретарын 2-23.35 секретарын 2-23.35 партияны амыраа болган үлгүчүр каластарын 2-31.75 пропаганда болган совет туугузуң каластарын 2-27.13 чалга каластарын 2-41.27 «Информация» спалинны 2-20.85 культура каластарын 2-23.54 көдө ажал-агы каластарын 2-21.47, «Информация» 2-27.41, бухгалтерияны 2-12.43, солун-кейби барганда 2-32.75 телефону дээрлар.

Тыва АССР-нин Ном үндүрер чер, полиграфия болган вом садынын херектериниң талазы-биле күрүмө комитетиниң типографиясы. (Кызыл, Шетиния болган Крачевно кудумчуу, бажы № 1).

Чыгыш № 2013. ТС — 00932.